

PRIVREDNO NASLIJEĐE TUZLANSKOG OKRUGA IZ VREMENA AUSTRO-UGARSKE UPRAVE(1878. -1918. godine)

Uvod

U drugoj polovini XIX stoljeća u svjetskim političkim kretanjima desili su se krupni historijski događaji. Novonastale evropske nacionalne države (Njemačka i Italija, kao i Austro-Ugarska monarhija) tražile su mogućnost promjene političke karte Evrope i svijeta tj. podjelu kolonija sa velikim silama (Engleska, Francuska i Rusija), koje su taj posao ranije obavile. Interesi velikih sila organizovanih u imperijalističke blokove („Centralne sile“ (1882.), i „Trojni sporazum“ ili „Antanta“ (1907.)) najviše su bili usmjereni na prostore Osmanskog carstva koje se nalazilo u teškoj društveno-ekonomskoj, socijalnoj i političkoj situaciji i u tadašnjoj diplomatskoj terminologiji je nazivano bolesnikom na Bosforu.

Uspostavljanje institucija evropskog građanskog društva u Bosni i Hercegovini zadnjih decenija osmanske vladavine zahtijevalo je društveno-ekonomske i kulturne pretpostavke, koje ona u dotadašnjem razvoju nije stekla. Osmanska vlast pokušala je nizom zakonskih odredbi i mjera da sprovede proces reformi u vojsci, upravi, poreskom sistemu i drugim oblastima društvenog života (Hatišerif od Gilhane, (3. novembar 1839.), Saferska naredba, (12. septembar 1859.), Uredba o organizaciji Bosanskog vilajeta, (1. juni 1865.), aktivnost Osman Topal Šerif-paše). Međutim, prezaduženost države i stalan nedostatak novca povećali su poreska i druga opterećenja potčinjenih naroda i klasa u čitavom Osmanskog carstvu, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Zaoštravanje socijalnih i klasnih suprotnosti vodilo je čestim bunama i ustancima hrišćanskog seljaštva, koje su još više produbljivale krizu Osmanskog carstva¹.

U nizu nemirnih godina u Bosni i Hercegovini, najveći značaj za njenu dalju sudbinu imao je ustanak od 1875. do 1878. godine, koji je počeo u Hercegovini, a zatim u dijelovima zapadne i istočne Bosne, Sandžaka, Makedonije i Bugarske. Ovi ustanci su pokrenuli složeno istočno pitanje², izazvali ratove Srbije, Crne Gore i Rusije protiv Osmanskog carstva, živu diplomatsku aktivnost evropskih sila i, konačno doveli do Berlinskog kongresa, koji je na dnevni red stavio dalju sudbinu evropskog dijela Osmanskog carstva.

Berlinski kongres je održan od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Na osmoj sjednici, 28. juna, stavljen je na raspravljanje član 14. Sanstefanskog ugovora³, koji se odnosio na Bosnu i Hercegovinu⁴. Formalni zadatak Berlinskog kongresa je bio da uspostavi konačni mir između Rusije i njenih balkanskih saveznika sa Osmanskim carstvom. Ali, glavni zadatak Kongresa je bio izvan tog formalnog cilja, a to je usklađivanje novonastalog stanja na Balkanu i Bliskom istoku sa interesima evropskih velikih sila u uslovima kada je Rusija konačno razbila izolaciju nametnutu joj 1853. godine i postala jedna od dominantnih svjetskih faktora⁵.

¹ Ilija Hadžibegović, Srebrenik za vrijeme austro-ugarske vladavine 1878.-1918. godine, Biljeg Srebrenika, Broj 1, JU Centar za kulturu i informisanje Srebrenik, Srebrenik, 2003., str. 62.

² Pitanje preuzimanja i podjele osmanskih teritorija u Evropi, Aziji i Africi od strane velikih sila.

³ Mirovni ugovor koji je sklopljen između Rusije i Osmanskog carstva 3. marta 1878. godine u San Stefanu (mjesto nadomak Carigrada) nakon međusobnog sukoba ove dvije države koji je počeo 24. aprila 1877. godine i pobjede Rusije. Po članu XIV tog ugovoraza Bosnu i Hercegovinu jebilo predviđeno autonomno uređenje, kao i reforme koje su bile predložene još na Carigradskoj konferenciji (krajem 1876.), s izvjesnim izmjenama o kojima bi trebalo da se složi pored Rusije, Osmanskog carstva, još i Austro-Ugarska monarhija.

⁴ Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997., str. 347.

⁵ Milorad Ekmečić, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine, Prilozi, Broj 18, Institut za istoriju, Sarajevo, 1981., str. 73.

Član XXV Berlinskog ugovora je uopćeno odredio austrougarski okupacioni mandat kao pravo zaposjedanja i upravljanja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom⁶. Odnose sa Osmanskim carstvom Austro-Ugarska je precizirala Carigradskom konvencijom. Tom konvencijom istaknuto je da činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava sultana nad Bosnom i Hercegovinom, njom je zagarantovana sloboda vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane zemlje, muslimanima se posebno jamči lična i imovinska sloboda i sigurnost, pravo da održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Istanbulu i da javno ističu osmansku zastavu tamo gdje je to već bio običaj. Zakonom o carinama i monopolima od 20. decembra 1879. godine Bosna i Hercegovina je uključena u zajedničko carinsko područje Austro-Ugarske monarhije. Paralelnim austrijskim i ugarskim zakonom o upravljanju Bosnom i Hercegovinom od 22. februara 1880. godine utvrđeno je načelo da okupirane zemlje, po pravilu, treba da žive od svojih vlastitih sredstava⁷. Usljed osobenosti međunarodnih okolnosti u kojima je izvršena okupacija Bosne i Hercegovine, unutrašnjih prilika i odnosa u okupiranoj zemlji i veoma složene ustavne strukture Habsburške monarhije, Bosna i Hercegovina je u njenom okviru sve vrijeme imala poseban državnopravni položaj i posebnu organizaciju i strukturu vlasti.

Okupacija Sjeveroistočne Bosne (šire Tuzlansko područje)

Unaprijed osiguravši saglasnost velikih sila da može okupirati Bosnu i Hercegovinu, austrijski generalštab je, uprkos izjavama ministra vanjskih poslova Andrašija na Berlinskom kongresu da će se to izvesti *sa jednom četom i glazbom*, znatno prije zaključenja Kongresa mobilisao čitav 13. armijski korpus (6, 7. i 20. divizija) za upad u Bosnu i 18. diviziju za posjedanje Hercegovine (ukupne jačine 82.119 vojnika ili 65 pješadijskih bataljona, 14 eskadrona konjice, 19 tehničkih četa, 112 topova, 4 zapregnuta mostovna trena, 13.319 konja). Za komandanta korpusa je postavljen komandant trupa iz Praga feldcojgmajster (general artiljerije) Josip baron Filipović, kome je bio podređen i komandant 18. divizije feldmaršal-lajtant (generalpotpukovnik) Stevan baron Jovanović⁸.

Dvadesetdevetog jula 1878. godine austrougarske trupe su prešle bosanskohercegovačku granicu na Savi na četiri mjesta (kod Broda, Gradiške, Kostajnice i Šamca), a dva odnosno tri dana kasnije kod Vrgorca i Imotskog⁹. Austrougarske okupacione snage su nastupale u tri pravca: centralni pravac vodio je putem Derventa – Doboj – Sarajevo, desna kolona pravcem Bosanska Gradiška – Banja Luka – Jajce – Travnik, a lijeva pravcem Bosanski Šamac – Gradačac – Gračanica – Tuzla.

Na prostore sjeveroistočne Bosne (šire tuzlansko područje) krenula je lijeva strana okupacionih trupa koje su činile jedinice 20 divizije pod komandom podmaršala Saparija. Snage 20 divizije raspolagale su sa 16.071 vojnika, 2.989 konja i 41 topom. Prvobitni plan sastojao se u tome da jedinice 20. divizije preko Gradačca i Gračanice dospiju u Tuzlu 5 augusta, a onda da što prije izbiju na Drinu kod Zvornika¹⁰. Na sastanku narodnih prvaka u Sarajevu odlučeno je da se organizacija otpora na prostoru sjeveroistočne Bosne povjeri pljevaljskom muftiji Mehmed Nurudinu Vehbi-ef. Šemsekadiću.

Austrougarska vojska brzo je bez otpora prodirala kroz Bosansku Posavinu, 1. augusta stigla u Gradačac, a 5. augusta u Gračanicu, a odatle vojska je nastavila marš prema Dobošnici koja se

⁶ Ilija Hadžibegović, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Štab vrhovne komande oružanih snaga Republike BiH, Sarajevo, 1994., str. 179.

⁷ Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878.-1918., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH), Posebna izdanja, LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo, 1987., str. 106.

⁸ Mehmedalija Bojić, Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine, Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine, ANU BiH, Djela, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8, Sarajevo, 1979., str. 78.

⁹ Ibrahim Tepić, Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, str. 168.

¹⁰ Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, Grafičar, Knjiga IV, Tuzla, 1990., str. 21.

nalazi u Sprečkoj dolini. Iz Dobošnice Sapari je u jutarnjim satima 8. augusta naredio vojsci, koja je brojala 5.000 pješaka, 130 konjanika i 24 topa da krene prema Tuzli. Napadi su trajali 8, 9 i 10. augusta ali je austrougarska vojska na širokom frontu u žestokim borbama (na Han-Pirkovcu, na Ravnoj trešnji, na Gradini, u Tušanjskom potoku) bila do nogu potučena. Odbranu Tuzle predvodio je muftija Šemsekadić.

U poslijepodnevnom satima austrougarska vojska je počela povlačenje iz Tuzle u pravcu Dobošnice i dalje ka Gračanici. Dvanaestog augusta Sapari je naredio da se vojska zaustavi i ulogori južno od Gračanice, koja je imala važan strateški značaj, jer bi dalje povlačenje austrougarske vojske ugrozilo kretanje glavne okupacione kolone u dolini Bosne. U toku 12 i 13. augusta vođene su jake borbe u dolini Spreče oko Gračanice poznate kao *Boj kod Gračanice*¹¹. Austrougarska vojska se nakon toga počela povlačiti prema Doboju. 23, 26 i 30. augusta vođene su borbe oko Doboja koje su se posebno intenzivirale 4, 5 i 6. septembra kada su bosanskohercegovačke protivokupacione snage žestoko napadale na utvrđeni položaj austrougarske vojske kod Doboja. U toku sedamnaest bitaka koje je do tada vodila 20. divizija je izgubila 50 oficira i 1.500 vojnika, dakle 20 % svoje jačine¹².

Također treba istaći da su i na prostoru oko Maglaja koji je pripadao Tuzlanskom okrugu vođene žestoke borbe. Otpor je pružen još 3. augusta, a konačno je skršen 6. septembra.

Nakon što je izvršeno pregrupisanje i dovlačenje svježih snaga preko Save austrougarska vojska krenula je u protivnapad. Branioци doline Spreče držali su položaj kod Doboja sve do 15. septembra. Položaj snaga otpora bio je otežan i napadom austrougarske vojske iz pravca Sarajeva i Romanije. Bosanskohercegovačke snage su razbijene i povlačile su se u rasulu. Jedan za drugim počeli su padati gradovi sjeveroistočne Bosne. Petnaestog i 16. pao je Gradačac i Gračanica, 17. je zauzet i Lukavac, a 22. septembra bez borbe je zauzeta i Tuzla. Od 12. do 17. septembra skršen je otpor u Brčkom. Bijeljina je zauzeta 20. septembra, Zvornik 27., a Srebrenica kao posljednje uporište bosanskohercegovačkih snaga na području sjeveroistočne Bosne 29. septembra 1878. godine¹³. Time je čitavo područje sjeveroistočne Bosne došlo pod austrougarsku vlast nakon više desetina bitaka i vrlo jakog otpora.

Najpoznatiji predvodnici otpora protiv okupacije na prostoru Tuzlanskog okruga bili su: pljevaljski muftija Šemsekadić, Osman-beg iz Zvornika, Ibrahim-beg Pašić iz Gračanice, kajmakam i kadija iz Gračanice, Muharem Begović iz Tuzle, Salih Tučić iz Tuzle, Hadžija Husanović iz Gračanice, Mujaga Užičanin iz Gračanice, Jovo Muhić iz Gradačca, Hadži-Husein Malergić i Mehmed-beg Čemerlić. U otporu je učestvovalo muslimansko i pravoslavno stanovništvo.

Teritorijalni okvir i stanovništvo Tuzlanskog okruga

Austro-Ugarska je nakon okupacije Bosne i Hercegovine u njoj zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa. Što se tiče administrativne organizacije i upravne vlasti došlo je do promjene naziva. Bosanski vilajet postao je Reichsland, sandžaci su pretvoreni u okruge, kaže (srezovi) prevorene su u kotare, a nahije u kotarske ispostave. Kada se govori o upravnoj vlasti valija je postao zemaljski poglavar, mutesarifi (upravnici sandžaka) su postali okružni predstojnici, a kajmakami (upravnici srezova) su preimenovani u kotarske predstojnike. U cijelosti je zadržana osmanska administrativno-teritorijalna podjela na šest okruga (Sarajevo, Travnik, Mostar, Tuzla, Banja Luka i Bihać) i 54 kotara sa 23 kotarske ispostave, mada se njihov broj kasnije povremeno mijenjao¹⁴.

¹¹ Azem Kožar, *Boj kod Gračanice-doprinos otporu austrougarskoj okupaciji BiH 1878. godine*, Gračanički glasnik, Broj 3, Monos, Gračanica, 1997., str. 22.

¹² Pertev, *Okupacija ili ulazak austro-ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine*, Izdanje i naklada knjižarnice i papirnice Mihajla Milovanovića u Sarajevu, Sarajevo, 1905., str. 63.

¹³ Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1910., str. 80.

¹⁴ Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, N.D., str. 180.

Vrhovna upravna vlast u Bosni i Hercegovini povjerena je zajedničkoj (austroougarskoj) vladi u čije je ime administraciju vršilo zajedničko ministarstvo finansija. Pri zajedničkom ministarstvu finansija u Beču postojao je Bosanski biro koji je preko Zemaljske vlade (ustanovljena 29. oktobra 1878., a počela sa radom 1. januara 1879. godine) u Sarajevu upravljao poslovima Bosne i Hercegovine.

Tuzlanski okrug je u administrativnom pogledu obuhvatao područje nekadašnjeg Zvorničkog sandžaka, odnosno u regionalnom pogledu prostor sjeveroistočne Bosne. Sastojao se od slijedećih kotara i kotarskih ispostava: 1. Bijeljina, 2. Brčko sa kotarskom ispostavom Orašje, 3. Gračanica, 4. Gradačac sa kotarskim ispostavama Bosanski Šamac i Srebrenik, 5. Kladanj, 6. Maglaj, 7. Srebrenica, 8. Gornja Tuzla (seoski kotar), 9. Donja Tuzla (gradski kotar), 10. Vlasenica, 11. Zvornik.

Prilog br.1. Politička karta Tuzlanskog okruga iz 1896. godine

Administrativno uređenje Tuzlanskog okruga mijenjalo se tokom austroougarske uprave. Površina Tuzlanskog okruga iznosila je 8.918 km², što ga je činilo četvrtim po veličini u Bosni i Hercegovini. Također treba istaći da je od svih šest okruga u Bosni i Hercegovini tuzlanski imao tokom austroougarske uprave najveći broj stanovnika. Na tom području živjelo je po austrougarskom popisu iz 1885. godine 313.570 stanovnika. Po popisu iz 1895. godine na Tuzlanskom okrugu živjelo je 358.990 stanovnika.

Ekonomski interesi monarhije i saobraćaj na Tuzlanskom okrugu

Interesi Austrije za Bosnu i Hercegovinu i šire balkansko područje koji su bili važni proizvođači poljoprivrednih proizvoda sežu još u XVI stoljeće. Različiti planovi Austrije da osvoji Bosnu i Hercegovinu potiču još iz prve polovine XVII stoljeća. Ove planove Austrija je vojnički pokušala ostvariti u tri navrata: 1697, 1737 i 1788.-1791. godine. Pitanje pripajanja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj zaoštrava se nakon završetka Napoleonovih ratova 1813.-1814. godine kada je Austrija došla u posjed čitave Jadranske obale. Od druge polovine XIX stoljeća, Austrija se vojnički i diplomatski pripremala da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu. Pored učvršćenja svog položaja na Jadranskoj obali, Austro-Ugarska je imala slijedeće ciljeve u Bosni i Hercegovini: 1. preduzima veliki korak u ekonomskoj i političkoj ekspanziji ka jugoistoku, 2. sprečava stvaranje neke velike slavenske države na svojim južnim granicama i 3. osigurava svom kapitalu u pogledu prirodnih bogatstava i općih privrednih potencijala značajno područje¹⁵.

Negdje krajem četrdesetih godina XIX stoljeća raste zanimanje austrijskog kapitala za Bosnu i Hercegovinu koja je bogata žitom i rudama. Godine 1840. počela su geološka ispitivanja Bosanskog ejaleta. Godine 1841. i 1842. geološka istraživanja u Bosni i Hercegovini je radio D. Wolf. U svom djelu koje je objavio 1847. godine pod naslovom „Ansichten über die geognostisch-montanistischen verhältnisse Bosniens“ spominje prisustvo kamene soli na području Tuzle. Otto von Reinsberg-Duringsfeld šesdesetih godina XIX stoljeća u svom djelu „Bosnien und Herzegovina in ihren natürlichen, sozialen und politischen Verhältnissen“ daje između ostalog i prikaz rudnog blaga na prostoru Tuzle, Srebrenice i Zvornika¹⁶. Nadsavjetnik bečkog geološkog zavoda K.M. Paul u svom članku „Geologische notiz aus Bosnien“ 1872. godine također spominje geološko bogatstvo Bosne i Hercegovine, što će mu 1879. godine poslužiti za detaljno proučavanje prisustva uglja i kamene soli na području Tuzle¹⁷. To su samo neka u nizu brojnih geoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini koja su vršena u periodu prije i u prvim godinama okupacije u kojima se spominju mineralna bogatstva sjeveroistočne Bosne odnosno Tuzlanskog okruga.

Od sredine XIX stoljeća nastaje novi period u izgradnji putne mreže u Bosni i Hercegovini. Karavanske puteve sve su više počeli zamjenjivati kolski. U gradnji putne mreže istakao se Omerpaša Latas (1851. i 1861. godine) koji je pokrenuo izgradnju puta Sarajevo -Travnik i prosijecanje drumu Sarajevo – Višegrad – Novi Pazar iz vojnostrateških razloga. Druga faza počinje dolaskom na mjesto bosanskog valije Osman Topal Šerif-paše (1861.-1869. godine) koji počinje izgradnju putne mreže iz ekonomskih razloga. U njegovom periodu izgrađen je put Sarajevo – Viški, a otpočela je i izgradnja puta Sarajevo – Brod i Sarajevo – Mostar. Izgradnjom puta Sarajevo – Brod, Bosna je prvi put dobila drumsko-kolsku vezu sa Austrijom. I pored izgradnje tih puteva još uvijek je 95% saobraćaja otpadao na karavanski a svega 5% na kolski. Za saobraćaj su korištene volovske i konjske zaprege. U Zvorničkom okrugu broj konjskih zaprega je iznosio 3.835 a volovskih 8.472¹⁸.

Faktičko prisjedinjenje Bosne i Hercegovine, njeno uklapanje u austrougarsko carinsko područje i uzajamno privredno povezivanje, za Bosnu i Hercegovinu također početak razvoja industrije, nisu bili mogući bez brže izgradnje saobraćajnica koje međusobno spajaju proizvođača i potrošača. Područje Tuzlanskog okruga naslijedilo je iz osmanskog perioda vladavine vrlo lošu saobraćajnu infrastrukturu, jer je ostalo izvan svih važnijih poduhvata u gradnji saobraćajnica u osmanskom periodu. Jedini važniji putni pravac na kome se kolski saobraćaj odvijao nesmetano bio je Bosanska Rača – Zvornik – Sarajevo. Veći dio saobraćaja bio je karavanski, putna mreža izuzetno nekvalitetna što je izazivalo velike transportne teškoće i visoke troškove. Održavanju putne mreže pridavalo se vrlo malo pažnje.

¹⁵ Mustafa Imamović, N.D., str. 345.

¹⁶ Ivan Pederin, Gospodarski razlozi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878.-1918. u svjetlu austrijske putopisne literature, Prilozi, Broj 19, Institut za istoriju, Sarajevo, 1982., str. 272.

¹⁷ Fridrik Katzer, Historičko razvijanje i današnje stanje geološkog proučavanja Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Broj XVI, Sarajevo, 1906., str. 425.

¹⁸ Ibrahim Tepić, Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije, Prilozi, Broj 18, Institut za istoriju, Sarajevo, 1981, str. 57.

Sa dolaskom austrougarske vlasti to stanje se znatno promijenilo nabolje. Austrougarske vojne jedinice su već u jesen 1878. godine osposobile i popravile putni pravac Brčko – Tuzla¹⁹. U toku 1879. godine uz pomoć tehničkih trupa i pješadije obnovljene su ceste Bosanski Šamac – Brčko i Bjeljina – Zvornik²⁰. Popravljeni su i neki manje značajni lokalni putni pravci.

Ono što je karakteristično za saobraćajnu infrastrukturu na Tuzlanskom okrugu jeste da je ona građena u skladu sa vojnim, a prije svega, ekonomskim interesima Austro-Ugarske, a sve u cilju eksploatacije rudnog bogatstva i razvoja industrije. U tom smislu izgrađena je i puštena u javni promet 29. aprila 1886. godine uskotračna željeznička pruga Doboj – Tuzla – Simin Han u dužini od 88,7 km²¹. Izgradnja ove pruge pokazala se kao vrlo korisna investicija, jer je bogati tuzlanski bazen povezala željezničkom prugom Bosanski Brod – Sarajevo koja je bila glavna saobraćajna veza sa Austro-Ugarskom monarhijom. Pored ekonomskog, pruga je imala i veliki strateško-politički značaj u integraciji ovog pograničnog područja sa ostalim dijelovima zemlje, a također i zbog grada Tuzle koji je igrao ulogu najisturenijeg okružnog grada na granici Austro-Ugarske prema Srbiji.

Maglaj kao sastavni dio Tuzlanskog okruga bio je priključen na željezničku mrežu Bosne i Hercegovine u februaru 1879. godine prilikom gradnje pruge Bosanski Brod – Sarajevo koja je trajala od 1879. do 1882. godine u dužini od 258,8 km.

Za privredni razvoj Tuzlanskog okruga važne su bile i uskotračne željezničke pruge Bosanska Rača – Ugljevik, a također i Brčko – Gunja – Vinkovci.

Rudarstvo

Eksploatacija i proizvodnja soli

Eksploatacija i proizvodnja soli na Tuzlanskom okrugu u austrougarskom periodu bila je u potpunosti koncentrisana na grad Tuzlu. Ta privredna aktivnost stanovništva na tom području bila je prisutna još od prahistorije. Sve do dolaska austrougarske vlasti zasnivala se na nesavremenim metodama. Za iskuhavanje bogatih izvora slane vode i dobijanje soli korištene su plitke željezne tave, ogrjevno drvo i pretežno drvene pomoćne sprave. S obzirom na ogromnu potrošnju soli, tuzlanske solane su u osmanskome periodu podmirivale samo dio lokalnih potreba. Godine 1875. proizvodnja soli u Donjoj Tuzli iznosila je 405.760 kg, a u Gornjoj Tuzli 234.240 kg, ukupno 640.000 kg²².

Sa dolaskom austrougarske vlasti stanje u ovoj privrednoj djelatnosti se iz temelja promijenilo. Uveden je industrijski način proizvodnje soli. Odmah po okupaciji Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je otkupila od pojedinih porodica iz okoline Tuzle njihova nasljedno prenošena prava na proizvodnju soli. U okolini Tuzle otvoreno je šesnaest bunara za iscrpljivanje slane vode, a svaki od njih imao je kapacitet od 2.000-2.500 hektolitara (hl) slane vode. Međutim stvarno je korištena samo jedna petina njihovog kapaciteta.

Koliko je so bila važna strateška sirovina za Austro-Ugarsku svjedoči i to da su bosanskohercegovačke novine 1. aprila 1880. godine objavile da je uveden monopol soli i da će se svako krijumčarenje ovog artikla kažnjavati globom od 25-200 forinti²³.

Tek kada su izvršene sve potrebne predradnje, uveden monopol soli i detaljno geološki istražen teren, u Simin Hanu pristupilo se 1884. godine izgradnji prve moderne industrijske solane u Bosni i Hercegovini.

¹⁹ Ferdo Hauptman, N.D., str. 131.

²⁰ Dževad Juzbašić, Problemi austrougarske saobraćajne politike u Bosni i Hercegovini poslije okupacije i izgradnja željezničke linije Bosanski Brod-Sarajevo, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XIX, 1970.-1971., Sarajevo, 1973., str. 109.

²¹ Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Posebno izdanje, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002., str. 162.

²² Ibrahim Imamović, Rudarstvo soli, Univerzal, Tuzla, 1990., str. 108.

²³ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., str. 80.

Prilog br.2. Solana u Simin Hanu 1885. godine

Razlozi Austro-Ugarske da se u Simin Hanu gradi prva industrijska solana bili su: blizina istraženog ležišta u Gornjoj Tuzli, postojanje saobraćajnih veza sa okolnim mjestima, jeftina radna snaga iz Simin Hana i okolnih sela i blizina rudnika uglja u Kreki.

O veličini i značaju nove solane najbolje govori njeno ime *Franc Josef Saline* (dobila naziv po tadašnjem caru). Solana je puštena u probnu proizvodnju 12. februara, a u redovnu 25. marta 1885. godine. U prvoj godini (1885.) proizvedeno je 1.858 tona (t) varene soli. Proizvodnja je počela sa dva kazana u kojima se iskuhavalala slanica. Godine 1886. izgrađena su još dva kazana, a 1890. godine ova Solana je imala ukupno šest proizvodnih kazana ukupne grijne površine 696 m² na kojima se proizvodilo oko 5.000 t varene soli godišnje²⁴.

U septembru 1891. pristupilo se puštanju u rad solane u Kreki sa dva proizvodna kazana, a 1895. godine montirana su još dva kazana (Prilog br.3). Uz ove kazane su ugrađene četiri sušare sa površinom od 334 m² kao i dva kazana za predgrijavanje slane vode grijne površine 45 m². Ova solana je bila modernija od one u Simin Hanu i znatno je više varene soli proizvodila po jednom kazanu. U njenom sastavu bio je i pogon za proizvodnju briketirane soli za ljudsku i stočnu ishranu²⁵. Obje solane u Tuzli bile su organizaciono spojene i imale su zajedničku upravu²⁶.

Prilog br.3. Solana u Kreki početkom XX vijeka

²⁴ Suad Buljugić, Tuzlanske solane i solari, Drugari, Knjiga I, Sarajevo, 1990., str. 35-36.

²⁵ Isto, str. 40.

²⁶ Tonči Grbelja, Solarski radnici u naprednom radničkom pokretu, Monografija, Sto godina fabrike soli Tuzla, Muzej istočne Bosne Tuzla, Fabrika soli Tuzla, Tuzla, 1985., str 49.

Kapital investiran u osnovna sredstva slanih izvora i solana u Simin Hanu i Kreki iznosio je 1.484.488 kruna. Obje solane prerađivale su jedva jednu trećinu iscrpljene slane vode. Kako je godišnja potreba soli u Bosni i Hercegovini iznosila 230.000-240.000 kvintala²⁷, ona je podmirivana proizvodnjom solana u Tuzli²⁸. Jedan dio soli bio je namijenjen za izvoz.

Izgradnjom solane u Simin Hanu gotovo je prestao uvoz erdeljske kamene soli i odliv novca iz Bosne i Hercegovine, a podizanje druge, znatno modernije solane u Kreki 1891. godine kapaciteta 30.000 t godišnje, imalo je za cilj ne samo dalje radikalno smanjenje uvoza ovog artikla, nego i osiguranje jeftine sirovine za potrebe domaće hemijske industrije u Lukavcu i Jajcu²⁹.

Eksploatacija uglja i obojenih metala

Eksploatacija uglja na Tuzlanskom okrugu odvijala se na području kotareva Tuzla i Bijeljina. Ugalj je krajem XIX i početkom XX stoljeća bio osnovni i nezamjenjivi pogonski materijal. Najveći dio proizvedenog uglja u Bosni i Hercegovini trošio se u domaće svrhe, a jedan dio je izvožen u Hrvatsku, Slavoniju, južnu Mađarsku i u Srbiju³⁰.

Shodno svojoj ukupnoj privrednoj politici odnosno ekonomskim interesima austrougarska vlast je eksploataciju uglja, kao i cjelokupno rudarstvo monopolizirala, a većina rudnika bila je u državnom vlasništvu. Stručnjaci dovedeni iz Beča radili su od 1879. godine na snimanju rudarskog katastra, a 1881. godine izdat je Rudarski zakon za Bosnu i Hercegovinu kojim su regulisani pravni odnosi u ovoj oblasti³¹.

Centar eksploatacije uglja nalazio se na području grada Tuzle. Za ugalj su Tuzlaci znali još pred kraj osmanske vladavine, a kopan je na području brda Krojčice. Poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske na području Tuzle vršena su temeljna istraživanja naslaga uglja koja su upravo počela na brdu Krojčici 1879., a 1883. godine vršeno je detaljno istraživanje nalazišta kamenog uglja na planini Majevidi.

Godine 1884. solana u Simin Hanu dostiže puni planirani kapacitet proizvodnje, te joj drvo nije više predstavljalo najbolje rješenje za gorivo. Stoga je Solana otpočela otkop uglja u Kreki za svoje vlastite potrebe³².

Prilog br.4. Rudnik uglja Kreka 1888. godine

²⁷ Jedan kvintal=100 kilograma.

²⁸ Kemal Hrelja, N.D., str. 58.

²⁹ Isto, str. 80.

³⁰ Kemal Hrelja, N.D., str. 49.

³¹ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., str. 80.

³² Slobodan Pavlović, Istorijat geoloških istraživanja, Monografija, Sto godina rudnika lignita Kreka, Univerzal, Tuzla, 1985., str. 54.

U martu 1884. godine za rukovodioca izgradnje rudnika uglja u Kreki postavljen je rudarski majstor Emil Mencil iz Karlovih Vari koji je angažovao još četiri kvalifikovana rudara iz nekih dijelova Austrije. Sa proizvodnjom se počelo na površinskom kopu na dan 22. septembra 1884. godine i to na izdanku glavnog ugljenog sloja na lijevoj obali potoka Kreka, po kojem je, vjeruje se, rudnik i dobio ime. Prvi upravnik rudnika bio je Emil Mencil. On je bio podređen upravi solane, jer je rudnik Kreka poslovao u njenom sastavu do 1895., a te godine osnovana je u Tuzli Rudarska uprava kojoj je, osim rudnika uglja u Kreki pridružena i Sekcija za istraživanje uglja na Majevici.

Kao prvi industrijski potrošač uglja iz Kreke pojavila se solana u Simin Hanu. Ispočetka se u solanu ugajl dovezio konjskim kolima, a od maja 1886. godine željeznicom. Solana je trošila oko 50% proizvodnje rudnika uglja.

Najveća godišnja proizvodnja uglja u rudniku Kreka ostvarena je u ratnom periodu, jer je potražnja za ovim energentom porasla zbog vojnih potreba. Pored tuzlanskih solana ugajl iz Kreke su trošili: fabrika špirita u Tuzli, šećerana u Usori, bavarske i mađarske željeznice, kaznionica u Zenici, te gradovi Osijek, Županja, Slavonski Brod i Bijeljina.

Rudnik uglja u Kreki bio je najveći u Bosni i Hercegovini. Sloj veoma kvalitetnih naslaga lignita prostirao se na dužini od oko 50 km i širini od oko 18 km.

Otvaranje solana i rudnika uglja u Kreki nametnulo je i razvoj ostalih industrijskih postrojenja.

Na području Kotara Bijeljina u mjestu Ugljevik također je vršena eksploatacija uglja i to mrkog. Ovaj rudnik je otvoren 1905. godine i bio je lokalnog značaja. Nalazio se u vlasništvu države.

Na području Srebrenice u periodu austrougarske uprave vršena je eksploatacija olova. Rudnik u Srebrenici se nalazio u sastavu Rudarske zadruge „Bosnia“ koja je osnovana 1881. godine i koja se u okupiranim oblastima bavila eksploatacijom ruda obojenih metala. Mada su se prvi povoljni rezultati pokazali već 1883. godine Bosnia nije uspjela da izraste u veće rudarsko preduzeće.

Industrija

Eksploatacija šuma i drvna industrija

Jedan od, između ostalih, važnih faktora koji su usloveli interes Austro-Ugarske monarhije za okupaciju Bosne i Hercegovine bili su i ogromni kompleksi šumskog zemljišta koji su pružali uslove za razvoj drvne industrije. Izgradnja željeznica i cesta otvorile su put do ogromnih šumskih kompleksa u unutrašnjosti Bosne i na taj način omogućile sistematsku eksploataciju i iskorištavanje tog velikog prirodnog bogatstva³³. U početku u eksploataciji šuma i razvoju drvne industrije učestvovala je isključivo Državna uprava, a kada je zavladao pravna sigurnost u taj posao ulazi i privatni kapital koji je upravo i otvorio sve velike firme drvne industrije u Bosni i Hercegovini. Prodajom državnih šuma putem dugoročnih ugovora o njihovoj eksploataciji okupaciona uprava je pribavljala dio sredstava za razvoj saobraćaja i industrije.

Najranija kapitalistička eksploatacija drveta i razvoj drvne industrije na Tuzlanskom okrugu počeli su na šumskom području Oskova-Gostilja (Kotar Tuzla, rejon rijeka Oskove i Gostilje) i trajala od 1885. do 1918. godine. U tom periodu na ovom prostoru smijenilo se šest stranih firmi, uglavnom mađarskih.

Svih šest šumsko-industrijskih firmi koje su se smijenile na šumskom području Oskova – Gostilja posjekli su za vrijeme austrougarske uprave oko 400.000 m³ četinarske oblovine, od čega je na pilansku oblovinu otpalo oko 300.000 m³, čijom preradom je dobiveno oko 170.000 m³ rezane građe³⁴.

³³ Ferdo Hauptman, N. D., str. 53.

³⁴ Branislav Begović, Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878.-1918.) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, ANU BiH, Djela, Knjiga LIV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 31, Sarajevo, 1978., str. 76.

Eksploatacija šume i razvoj drvne industrije na šumskom području Oskove i Gostilje vršeni su do 1896. godine uz učešće mješovitog i državnog kapitala, da bi od te godine to područje bilo iskorištavano isključivo inicijativom privatnog kapitala.

Drugo veliko područje razvoja drvne industrije nalazilo se na planini Ozren u Gračaničkom kotaru. Izgradnja željezničke pruge Doboj – Tuzla – Simin Han omogućila je, pored izvlačenja značajnih sirovina sa ovog područja, i otvaranje netaknutih i drvnom masom bogatih šumskih kompleksa³⁵.

Na području Tuzlanskog okruga nalazile su se i brojne manje pilane. Pred kraj austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini bilo ih je šest, a značajnije su: pilana Kraljevića Vase u Zalukoviku (kotar Vlasenica), Kargera Leopolda i Ozme Izraela u Kladnju i pilana Ettbauera Ignatza kod Srebrenice³⁶.

Još jedno veće područje eksploatacije drveta na Tuzlanskom okrugu nalazilo se u Maglajskom kotaru u rejonu Vozuće. Zemaljska vlada je putem svog Odjeljenja za šumarstvo osnovala nekoliko šumskih uprava od kojih se jedna nalazila i u Vozuđoj i bavila se eksploatacijom drveta i proizvodnjom raznih drvenih sortimenata za državne rudnike, zemaljsku željeznicu, industriju i druge potrošače.

Proizvodi drvne industrije, između ostalih, bili su: ogrjevno drvo, tesana i rezana građa, bačvarske duge, drveni ugalj i željeznički pragovi. Drvo, drvna građa i proizvodi drvne industrije bili su prvenstveno namijenjeni tržištu Habsburške monarhije ili su posredstvom austrijskih trgovaca plasirani u druge evropske zemlje (Italiju, Njemačku, Englesku, Francusku i druge), a jedan manji dio koristio se i za razvoj rudarstva i industrije u Bosni i Hercegovini.

Hemijska industrija

Podizanje hemijske industrije u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave bilo je u skladu sa privrednim planovima zajedničkog ministra finansija Austro-Ugarske Benjamina Kalaja (1882-1903.) koji je inače forsirao privredni razvoj Bosne i Hercegovine. Uz izdašne olakšice i učešće Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu podignuto je nekoliko fabrika hemijske industrije koje su pored jeftinih domaćih sirovina (so, drvo i ugalj) koristile i uvezene sirovine³⁷. Pored drvne, hemijska industrija Bosne i Hercegovine izgrađena je uglavnom sa namjerom da proizvodi za izvoz.

Na području Tuzlanskog okruga nalazila su se dva veća postrojenja hemijske industrije. To su „Prva bosanska fabrika špirita i rafinerija Alios Grauaug“ u Tuzli i „Prva bosanska fabrika amonijačne sode“ u Lukavcu.

Godina 1887-1888. udareni su temelji hemijske industrije u Tuzli. Među prvim industrijskim objektima sagrađenim u ovom gradu bila je Fabrika i rafinerija špirita i ugljične kiseline Alios Grauaug. Otvorena je i počela je sa radom 1887-1888. godine. Nalazila se u vlasništvu privatnog kapitala. Zbog slabog poslovanja sve je više zapadala u deficit i 1893. godine uz podršku i nagovor Benjamina Kalaja preuzelo ju je „Dioničko društvo“. Benjamin Kalaj je iz industrijskog kredita isplatio Dioničkom društvu tačno istu svotu koju je ono dalo pri kupovini fabrike. Tim potezom bosanskohercegovačka uprava je kupila i postala vlasnik fabrike špirita, dok je Dioničko društvo vodilo samo poslove.

Špiritana je predstavljala objedinjenje poljoprivredne i industrijske proizvodnje. Špirit se u Tuzli prerađivao iz pšenice, ječma, raži i kukuruza, pa je na taj način poljoprivredno stanovništvo tuzlanske okolice našlo u fabrici špirita stalnog kupca svojih proizvoda. Ova mala fabrika špirita je donosila više prihoda zemaljskoj blagajni nego ijedan drugi privredni objekat.

³⁵ Esad Tihić, Omer Hamzić, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH i Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, Gračanica, 1988., str. 53-54.

³⁶ Branislav Begović, Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878.-1918.) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, str. 92.

³⁷ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., str. 84.

Od 1901. godine fabrika špirita djeluje pod novim imenom: „Prva bosanska fabrika špirita i rafinerija M. Fischal i sinovi“.

Drugo veliko postrojenje hemijske industrije na Tuzlanskom okrugu bila je Prva bosanska fabrika amonijačne sode u Lukavcu. Osnovana je 1893. godine sa osnovnim kapitalom od 1.200.1 kruna, koji je kasnije u više emisija povećavan na 4.500.000 kruna. Fabrika je sagrađena neposredno uz svoju osnovnu sirovinsku bazu, slanu vodu oko Tuzle (osnovna sirovina iz solane u Kreki), ugalj iz ugljenokopa u Bukinju i krečnjak iz kamenoloma kod Doboja³⁸. Jedan dio količina potrebnog krečnjaka Fabrika sode nabavljala je preko svog preduzimača Isaka Rozenšpica koji je otvorio kamenolom krečnjaka u Sklopu prema selu Pašalići nedaleko od grada Gračanice³⁹. Fabrika amonijačne sode počela je sa radom 1894. godine. Godine 1909. ušla je u sastav poznate svjetske firme „Solvay Cie Bruxelles“. Te godine zaveden je Solvayev način dobijanja sode⁴⁰. Solvayev način je ubrzo potisnuo stari metod, budući da je jednostavniji, a s tim su se i proizvodni troškovi smanjili. Tehnološki proces rada je moderniziran i povećana je proizvodnja.

Fabrika amonijačne sode u Lukavcu sastojala se iz pogona amonijačne, kaustične i kristalne sode, zatim pogona za čisti bikarbonat i tvornice hroma. Tvornica hroma je počela je proizvodnju 1900., a prestala sa radom 1914. godine. Proizvodila je dvije vrste boja. Prva je bila slična kristalnoj sodi i na sličan se način proizvodila. Druga vrsta je bila teška i masna.

Prva fabrika amonijačne sode u Lukavcu zapošljavala je između 450 i 600 radnika. Godine 1908. u ovoj fabrici radili su uglavnom domaći ljudi i to pretežno muslimansko poljoprivredno stanovništvo iz Lukavca, Bokavića, Prokosovića i Modraca. Nakon 1908. godine postepeno se povećava broj radnika i 1911. godine bilo ih je 720, od kojih 538 (74,8%) domaćih i 182 (25,2%) stranih⁴¹.

Građevinska industrija

Do okupacije bosanske kuće bile su građene od drveta i čerpića, a u Hercegovini od kamena. Pod uticajem austrougarskog građevinarstva mijenja se u ovim pokrajinama struktura građevinskog materijala. Sve više se zamjenjuje, naročito u gradovima čerpić ciglom, a šindra crijepom⁴². Obimna građevinska djelatnost koja je nastupila poslije okupacije podstakla je razvoj građevinske industrije. Krajem 1880. godine u Bosni i Hercegovini bilo je osam većih i pet manjih ciglana koje su godišnje proizvodile preko 7 miliona komada cigle. Na prostoru Tuzlanskog okruga veće ciglane nalazile su se u Tuzli, Bijeljini i Zvorniku⁴³.

Ciglana u Tuzli je osnovana 1885. godine prilikom osnivanja samog rudnika lignita u Kreki, čiji je bila sastavni dio. U početku cigla se pravila ručno i pekla u primitivnim pećima. Ciglana je proširena 1892. godine, kada je počela mašinska izrada cigle, a 1895. godine izgrađena je Hoffmanova kružna peć. Tek 1906. godine ciglana je elektificirana i radila je punim kapacitetom do 1914. godine. Ciglana je radila na vlastitom privrednom računu⁴⁴. Zapošljavala je 80 radnika.

Proizvodi ciglane bili su: cigla, crijep i krovne ploče za izradu radničkih prostorija, stambenih i drugih objekata. Ciglana je u početku proizvodila 1 milion komada cigli, ta se proizvodnja s vremenom popela na 2 miliona, da bi pred Prvi svjetski rat iznosila 3 miliona komada cigli⁴⁵. Kada je nastupila kriza usljed rata proizvodnja se smanjivala.

U Tuzli se nalazila i Holcmanova ciglana koja je zapošljavala 16 radnika.

³⁸ Kemal Hrelja, N.D., str. 72.

³⁹ Esad Tihić, Omer Hamzić, N.D., str. 54.

⁴⁰ Godine 1860. Belgijanac Solvay je uspio da proizvede kristalnu sodu (Na₂CO₃) iz kuhinjske soli, vode, amonijaka i ugljendioksida i da na taj način zamjeni dotadašnji Leblanov način proizvodnje sode iz krečnjaka, sumporne kiseline, uglja i soli.

⁴¹ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914, str. 143.

⁴² Kemal Hrelja, N.D., str. 89.

⁴³ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914, str. 85.

⁴⁴ Slobodan Pavlović, N.D., str. 75.

⁴⁵ Iljas Hadžibegović, Razvoj radničkog pokreta u Tuzli za vrijeme Austro-Ugarske vladavine (1878.-1918), Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, str. 17.

U Gračaničkom kotaru, u blizini sela Pašalići privrednik iz Vinkovaca Josip Gartner 1911. godine podigao je modernu fabriku kreča⁴⁶. Fabrika je krakom željezničke pruge u dužini od 6 km na relaciji Karanovac – Gračanica koja je građena u periodu 1895-1898. godine bila spojena sa prugom Doboj – Tuzla – Simin Han.

Prehrambena industrija

Siromašna objektivnom bazom, uz kmetske uslove rada, krajnje ekstenzivna poljoprivreda u Bosni i Hercegovini nije pružala sirovinsku bazu za jači razvoj prehrambene industrije⁴⁷. Prehrambena industrija nije se razvijala prema mogućnostima koje su pružali produkti Bosne i Hercegovine, jer se njenom podizanju protivila austrougarska agrarna politika⁴⁸. Fabrike prehrambene industrije u Bosni i Hercegovini bile su uglavnom orijentirane na uvoz osnovnih sirovina.

Na području Tuzlanskog okruga od kapaciteta prehrambene industrije jače su se razvile: Fabrika piva u Tuzli i industrija za preradu šljive u Brčkom.

Prve litre piva u Tuzli spravljene su u kućnoj radinosti za potrebe okupacionih vojnika još 1878. godine. Prvi majstori piva bili su vojnici češke nacionalnosti koji su se time bavili u svojim domovima prije okupacije. Kuća u kojoj se u periodu austrougarske uprave u Tuzli varilo pivo sačuvala se do 1918. godine. Razlog za tadašnje angažiranje (1878.) vojnih vlasti da se što prije proizvede pivo je taj što u tuzlanskoj čaršiji nije bilo česama sa metalnim slavinama, a i pristup tim slavinama bio je neuredan. Zbog toga je vojna uprava imala bojaz od epidemija i zato je forsirala proizvodnju piva⁴⁹.

Prvi objekat za proizvodnju piva podignut je u Tuzli 1884. godine. Od 1893. godine posluje kao pogon sarajevske akcionarske pivare⁵⁰. U Tuzli je također osnovano i prvo privatno preduzeće prehrambene industrije. Osnovao ga je Herman Vizler 1888. godine pod nazivom “Velepecare šljivovice Herman Wiesler i sinovi Tuzla”. U velepecari se proizvodila nadaleko poznata Vizlerova bosanska šljivovica koja je na međunarodnoj izložbi u Rimu 1910. godine osvojila “grand pri” za kvalitet⁵¹.

Pored Tuzle drugo veće središte prehrambene industrije na području Tuzlanskog okruga bilo je Brčko. Tu su nalazio centar industrije za preradu šljive. Šljiva je za Bosnu i Hercegovinu bila vrlo važan voćarski proizvod. Od 44.113 ha voćnjaka u Bosni i Hercegovini na šljive je otpadalo osam desetina. Godišnji rod šljiva prema petogodišnjem prosjeku od 1911. do 1915. godine iznosio je 1.300.000 kvintala⁵².

Godine 1899. minhenska firma braće Weiss otvorila je u Brčkom Fabriku za preradu šljive⁵³.

Pored ove fabrike u Brčkom su se nalazile još tri etivaže za etiviziranje tj. steriliziranje šljiva toplotom. To su: Etivaža Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu osnovana 1898. godine, zatim Etivaža Stevana Kovačevića osnovana 1899. godine i Etivaža Agrarne banke za Bosnu i Hercegovinu osnovana 1910.

Uz ove etivaže bilo je još nekoliko manjih sa dnevnim kapacitetom ispod jedne polovine vagona etiviranih šljiva. Rad u etivažama bio je sezonski, a njihova proizvodnja varirala je iz godine u godinu, prema rodu šljiva koji je bio veoma promjenljiv. Osušene i etivirane šljive izvožene su najviše u Australiju i Njemačku.

Osnivanje industrijskih pogona prehrambene industrije na Tuzlanskom okrugu kao što su pivara u Tuzli ili industrija šljiva u Brčkom imalo je osim želje da se smanji uvoz iz Austro-

⁴⁶ Samuel Elazar, Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knjiga XV, Muzej istočne Bosne Tuzla, Tuzla, 1984., str. 133.

⁴⁷ Kemal Hrelja, N.D., str. 79.

⁴⁸ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914, str. 84.

⁴⁹ Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, Knjiga III, Grafičar, Tuzla, 1988., str. 57-58.

⁵⁰ Iljas Hadžibegović, Razvoj radničkog pokreta u Tuzli za vrijeme Austro-Ugarske vladavine (1878.-1918), Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, str. 17.

⁵¹ Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, Knjiga IV, str. 61.

⁵² Kemal Hrelja, N.D., str. 79.

⁵³ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., str. 85.

Ugarske i novac ostane u zemlji, i taj smisao da se utiče na intenzivniju obradu tla i razvoj voćarstva, a također i orijentaciju uzgajivača ječma i šljiva na tržišnu ekonomiju.

Grafička industrija

Grafička industrija počela se u Bosni i Hercegovini razvijati u zadnjoj deceniji osmanske vladavine. Tada su postojale dvije štamparije: Vilajetska štamparija u Sarajevu (1866.) i štamparija Franje Milićevića u Mostaru (1872.). Od 1879. godine Vilajetska štamparija je pretvorena u Zemaljsku štampariju. Zahtjevi nove administracije i sve življa privredna i politička aktivnost poticali su razvoj grafičke industrije u Bosni i Hercegovini⁵⁴.

Centar grafičke industrije Tuzlanskog okruga bila je Tuzla. Prva štamparija u Tuzli osnovana je 1896. godine. Osnivač je bio Nikola Pisonberger. Druga štamparija otvorena je nešto kasnije, a osnivač je bio Josip Schunürmacher. Treća štamparija koja je bila najpoznatija bila je vlasništvo Bračanina Ivana Kaza. U njoj su štampane ponajviše knjige pjesama, a 1902. godine i poznati Kranjčevići „Trzaji“. Godine 1907. Josip Engel otvara i četvrtu štampariju. Prvi grafički radnik u Tuzli bio je Risto Sekulić. On je 1911. godine otvorio vlastitu štampariju „Sekulić“⁵⁵. Većinu štamparija u Tuzli otvorili su stranci privatnim kapitalom.

Do 1913. godine u Bosni i Hercegovini je otvoreno ukupno 99 grafičkih preduzeća i radnji, od kojih je samo 37 pripadalo domaćim ljudima⁵⁶. Od tolikog broja štamparija oštro je odudarala nepismenost stanovništva Bosne i Hercegovine, čiji se procenat u austrougarsko doba vladavine nad Bosnom i Hercegovinom penjao i do 87,74%⁵⁷.

Zaključak

Razvoj rudarstva i industrije na Tuzlanskom okrugu u periodu prije austrougarske okupacije 1878. godine bio je na vrlo niskom nivou. Osmansko carstvo koje je doživljavalo tešku privrednu krizu u uslovima feudalnih društveno-ekonomskih odnosa nije uspjelo razviti rudarstvo i industriju, jer nije raspolagalo sa dovoljno kapitala.

Dolaskom austrougarske vlasti i prodorom kapitalističkog načina privređivanja na području Tuzlanskog okruga desile su se na polju rudarstva i industrije značajne promjene. Otvorena su prva rudarska okna i izgrađeni prvi industrijski kapaciteti, a domaća privreda doživljava transformaciju iz naturalne u robnonovčanu.

Austro-Ugarska monarhija je u početku veliku pažnju posvetila popravci i izgradnji osnovne saobraćajne mreže, na osnovu koje je mogla da sprovodi svoje kolonijalne interese u Tuzlanskom okrugu.

Ugalj, so i šumsko blago Tuzlanskog okruga kao prirodni resursi opredjeljivali su kapital Austro-Ugarske u razvoju rudarstva i industrije u njemu. Razvoj rudarstva i industrije bio je integralni dio šire politike, koju su određivali ekonomski motivi okupacije, a to su: eksploatacija prirodnih bogatstava i izgradnja industrijskih postrojenja kao osnova samofinansiranja.

Eksploatacija i proizvodnja soli i uglja bile su isključivo u državnom vlasništvu shodno monopolističkim interesima Austro-Ugarske, dok je u sve vrste industrije prisutne na Tuzlanskom okrugu prodro i privatni, uglavnom strani kapital. Najveći dio rudarske i industrijske proizvodnje bio je orijentiran na izvoz. Glavni izvozni artikli rudarstva i industrije Tuzlanskog okruga bili su: so, ugalj, špirit, soda i drvo.

Na Tuzlanskom okrugu nalazio se najveći rudnik uglja u Bosni i Hercegovini, Rudnik lignita Kreka.

Proizvodnja tuzlanskih solana podmirivala je bosanskohercegovačke potrebe za tim mineralom.

⁵⁴ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., str. 85.

⁵⁵ Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, Pres kliping, Beograd, 1981., str. 81.

⁵⁶ Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., str. 85.

⁵⁷ Kemal Hrelja, N.D., str. 89.

Kada se govori o drvnoj industriji može se na osnovu analize dvadesetak preduzeća drvne industrije koje je statistički prikazao Kemal Hrelja u svom djelu „Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata“ doći do zaključka da je na Tuzlanskom okrugu drvna industrija bila srednjeg i manjeg kapaciteta proizvodnje.

Od kapaciteta hemijske industrije bile su od velikog značaja za čitavu Bosnu i Hercegovinu: Prva fabrika amonijačne sode Lukavac i Prva fabrika špirita Alios Grauaug. Što se tiče građevinske industrije jedna od poznatijih ciglana u Bosni i Hercegovini nalazila se u Tuzli u okviru rudnika lignita Kreka.

Na Tuzlanskom okrugu nalazio se centar bosanskohercegovačke industrije za preradu šljive u Brčkom. Centar grafičke industrije Tuzlanskog okruga bila je Tuzla.

Geografski posmatrajući, najveći dio rudarstva i industrije nalazio se na Tuzlanskom kotaru, a jedan dio eksploatacije uglja, drvne, građevinske i prehrambene industrije u Bijeljinskom, Brčanskom i Gračaničkom kotaru. Veća eksploatacija šuma, bez razvitka postrojenja za preradu drveta, bila je prisutna na maglajskom i srebreničkom kotaru.

Ono što je vrlo važno napomenuti jeste da se najveći dio rudarstva i industrije na Tuzlanskom okrugu u austrougarskom periodu razvio neposredno uz uskotračnu željezničku prugu Doboj – Tuzla – Simin Han.

Razvoj rudarstva i industrije odrazio se i na fizionomiju grada Tuzle koja je u velikoj mjeri izmijenila svoj urbani izgled. Eksploatacija uglja i soli koja je bila osnova privrednog razvoja Tuzlanskog okruga također je nametnula i pojavu prvih novčanih zavoda i ubrzan razvoj uslužnih djelatnosti, prije svega u Tuzli kao društveno-ekonomskom centru Tuzlanskog okruga. Također je došlo i do pojave i razvoja domaće radničke klase.

Privredni razvoj Tuzlanskog okruga, prije svega rudarstva i industrije privukao je i veliki broj stranaca. Prema popisu stanovništva iz 1910. na Tuzlanskom okrugu živio je 3.258 Austrijanac, 9.731 Mađar i ostalih stranaca 988, što ukupno iznosi 13.977.

Tuzlanski okrug je zahvaljujući razvitku rudarstva i industrije, uz Sarajevski i Banjalučki, spadao u razvijenije oblasti Bosne i Hercegovine.

Međutim, i pored toga još uvijek je imao agrarni karakter. Ukupan broj stanovništva Tuzlanskog okruga koji se bavio poljoprivredom prema popisu stanovništva iz 1895. godine iznosio je 322.102 što spram ukupnog broja stanovnika te godine iznosi 87,72%. Ta tendencija se nije smanjivala do kraja austrougarske uprave.

Na osnovu svega navedenog može se konstatirati da su na području Tuzlanskog okruga u periodu austrougarske uprave udareni temelji razvoju rudarstva i industrije, što će i te kako predstavljati osnovu za brži i prosperitetniji privredni razvoj ovog područja u narednom periodu.

Izvori i literatura

- *Objavljeni izvori:*

1. Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 10. oktober 1910. Statistischen departemenet der Landesregierung mit einer übersichtskarte der konfessionen, Sarajevo, Landesdruckerei, 1912.

2. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Herecegovini od 22. aprila 1895. godine, Statistički odjel Zemaljske vlade za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1896.

- *Knjige:*

1. Begović Branislav, Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878.-1918.) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH), Djela, Knjiga LIV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 31, Sarajevo, 1978.

2. Buljugać Suad, Tuzlanske solane i solari, Drugari, Knjiga I, Sarajevo, 1990.

3. Đaković Luka, Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini, Univerzal, Tuzla, 1980.

4. Grupa autora, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Knjiga I, Univerzal, Tuzla, 1979.

5. Grupa autora, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Štab vrhovne komande oružanih snaga Republike BiH, Sarajevo, 1994.

6. Hadžibegović Iljas, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914., Svjetlost, Sarajevo, 1980.
7. Hrelja Kemal, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata, Ekonomska biblioteka, Beograd, 1961.
8. Imamović Ibrahim, Rudarstvo soli, Univerzal, Tuzla, 1990.
9. Imamović Mustafa, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997.
10. Juzbašić Dževad, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002.
11. Klapić Muharem, Tuzla kao razvojni centar sjeveroistočne Bosne, Ekonomski institut Tuzla, Tuzla, 2002.
12. Mandić Mihovil, Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.), Matica Hrvatska, Zagreb, 1910.
13. Monografija, Sto godina fabrike soli Tuzla, Muzej istočne Bosne Tuzla, Fabrika soli Tuzla, Tuzla, 1985.
14. Monografija, Sto godina rudnika lignita Kreka, Univerzal, Tuzla, 1985.
15. Pertev, Okupacija ili ulazak austro-ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, Izdanje i naklada knjižarnice Mihajla Milovanovića, Sarajevo, 1905.
16. Tihić Esad, Hamzić Omer, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH i Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, Gračanica, 1988.
17. Trifković Dragiša, Tuzlanski vremeplov, Pres kliping, Beograd, 1981.
18. Trifković Dragiša, Tuzlanski vremeplov, Knjiga III, Grafičar, Tuzla, 1988.
19. Trifković Dragiša, Tuzlanski vremeplov, Knjiga IV, Grafičar, Tuzla, 1990.

- *Članci i rasprave:*

1. Begović Branislav, Osnivanje i početak rada prve industrije za preradu drveta u Zavidovićima, Prilozi, Broj 14-15, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978.
2. Bojić Mehmedalija, Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine, Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji, ANU BiH, Djela, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8, Sarajevo, 1979.
3. Ekmečić Milorad, Karakteristike Berlinskog kongresa, Prilozi, Broj 18, Institut za istoriju, Sarajevo, 1981.
4. Elazar Samuel, Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knjiga XV, Muzej istočne Bosne Tuzla, Tuzla, 1984.
5. Hadžibegović Iljas, Srebrenik za vrijeme austro-ugarske vladavine, Biljeg Srebrenika, Broj 1, JU Centar za kulturu i informisanje Srebrenik, Srebrenik, 2003.
6. Hauptman Ferdo, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878.-1918., ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo, 1987.
7. Juzbašić Dževad, Problemi austrougarske saobraćajne politike u Bosni i Hercegovini poslije okupacije i izgradnja željezničke linije Bosanski Brod-Sarajevo, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XIX, Sarajevo, 1973.
8. Katzer Fridrik, Historičko razvijanje i današnje stanje geološkog proučavanja Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Broj XVI, Sarajevo, 1906.
9. Kožar Azem, Boj kod Gračanice-doprinos otporu austrougarskoj okupaciji BiH 1878. godine, Gračanički glasnik, Broj 3, Monos, Gračanica, 1997.
10. Pederin Ivan, Gospodarski razlozi okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878.-1918. u svjetlu austrijske putopisne literature, Prilozi, Broj 19, Institut za istoriju, Sarajevo, 1982.
11. Tepić Ibrahim, Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije, Prilozi, Broj 18, Institut za istoriju, Sarajevo, 1981.